

ÉLŐ CSENGE ENIKŐ

Az anyag problematikája Plótinosz filozófiájában. Részlet a 35. OTDK Filozófia tagozatában bemutatott „A jó, a rossz és az anyag” című előadásból

A hiposztázisok és a tapasztalható világ

A Lükopoliszban született nagyhatású gondolkodó saját tanításairól úgy nyilatkozott,¹ hogy azt próbálja szavakba önteni, amit valójában nem lehet kifejezni. Az újplatonizmus alapítója a korábbi platonikusok nagy részétől eltérően² egy olyan hármas metafizikai hierarchiát hozott létre, melynek középpontjában a hiposztázis (önállóan létező valóság)-tan, azon belül is az első hiposztázis, az Egy³ (*to hen*) áll. Az Egy, amely meghatározhatatlan, mindenén túli, időtlen, teljes, mégis teljességgel ismeretlen és nem megragadható a testi világ számára. Ennek az Egynek nincs kezdete, sem vége, önmagának elégséges (*autarkesz*), ugyanakkor „[...] minthogy semmit sem keres, semmije sincs, és semmire sincs szüksége” – „túlsordult”, és a benne levő fölösleg megalkotta a „mást.”⁴

Ezt a túlsordulást latin terminussal emanációnak⁵ nevezzük (Plótinosznál *ekroé* vagy *aporrhoé*), ami szó szerint kiáramlást, metafizikai kifejezéseként pedig a valóságfokok kiáradását jelenti, amelynek nincs kezdete és vége. E kiáradásban jön létre az Értelem (*núsx*), a második hiposztázis, mely „miután létrejött, Feléje fordult és eltelt

¹ Ezt tanítványa, Porphüriosz (Kr. u. 232–305) által kiadott életrajzában olvashatjuk, in.: Plótinosz: *Az Egyről, a szellemről és a lélekről*, Válogatott filozófiai írások. Fordította és a jegyzeteket írta: HORVÁTH J. és PERCZEL I., Budapest, Európa Kiadó, 1986. 353–386.

² A középplatonista Numéniosz Plótinosznál már jóval korábban kidolgozta az úgy nevezett *bárom is-ten*-tanát, de ezzel egyáltalán nem azonosítható a plótinoszi hármas hiposztázis, bár hasonlóságokat természetesen felfedezhetünk. Voltak gondolkodók, akik azzal vádolták Plótinoszt, hogy Numéniosz tanait adja elő sajátjaiként, erre reflektálva írja meg Améliosz, Plótinosz tanítványa az *Arról, hogy mi-ben különbözik Plótinosz tanítása Numénioszétól* című könyvet. Az utóbbi történetet Plótinosz Porhüriosz által írt életrajzában olvashatjuk in.: HORVÁTH Judit és PERCZEL István (1986) 370.

³ Az Egy a legfőbb Jó is, a gondolkodó szinonimaként használja az Egyre a Jó kifejezést, lásd például Plótinosz: *Ennéaszok* I.7[38]., VI. 9[9]. A következőkben az *Ennéaszok* című műre az alábbi rövidítéssel hivatkozom: *Enn.*

⁴ *Enn.*, V. 2 [11].1.

⁵ A kifejezés, az ex- / e- (ki-) prefixumból és a *mano* (áramlik) igéből áll.

⁶ *Enn.* II.3[52].2.II.

Vele,⁷ és mivel az Egyet tartja szem előtt, hasonlóképpen cselekszik, így jön létre a harmadik hiposztázis,⁸ a Lélek (*ψυχή*).

A Lélek két komponenssel rendelkezik, az egyik az Egytől legtávolabb eső, melylyel létrehozza a tapasztalati világot, a másik, amely visszafordult „teremtője” felé, és örökké az Értelmet, közvetett módon pedig az Egyet igyekszik szemlélni. Minden, ami az Egytől van, természete szerint utánozni kívánja létrehozóját, így ő maga is létrehoz, miképpen az Egy túlcsoordult és létrehozta az Értelmet, az Értelem a Lelket, és így tovább. Az emanáció azonban nem egy temporális értelemben vett folyamat. Az időt kizárólag a Lélek azon komponense „ismeri,” amely megalkotta az empirikus világot. Így tehát időről, időbeliségről a hiposztázisok magasabb szintjein aligha beszélhetünk, amint ezt Bene László az *Enneászok* III,7[45]-ös értekezésének fordításához írt bevezetőjében rendkívül jó és érthető példákkal szemlélteti.⁹

Az újplatonista bölcsek szerint ezt a világot, sőt magát az embert is a legfőbb Jótól igen távol találhatjuk meg. Ugyanakkor ez a távolság „bejárható,” az Egy-ség ugyanis fellelhető az emberi lélek azon komponensében, amely a „nagy” Lélek felé, végül a Jó felé kíván törekedni.¹⁰

„Ha van valami az Első után, az szükségképpen belőle ered, vagy közvetlenül, vagy pedig közvetítőkön keresztül vezethető vissza Arra.”¹¹ Éppen ezért mondhatjuk, hogy az Egy-ség az emberi lélek bizonyos részében megtalálható, és amiképp az Egy kiáradása, az Értelem visszafordul, és örökké az Egy felé tekint, Plótinosz az emberi célt is ebben az Egy felé figyelésben, a felé való törekvésben, visszatérésben jelölte ki.¹²

Ha empirikus világunkat az a Lélek hozza létre, amely a három hiposztázis legal-

⁷ *Uo.* Feléje fordult: visszafordulás. Az emanációnak, bár nem időbeli folyamat, két fázisát ismerhetjük meg Plótinosz filozófiájából, az első a kiáramlás, a második pedig a visszafordulás, amely minden létező szerkezetében (is), mint törvény benne rejlik” (*Enn.* V.2[11].2.1.) Az emanáció tana a későbbi 3. és 4. századi újplatonikus metafizikában módosul: megmaradásra, kiáramlásra és visszafordulásra. Ugyanakkor ez a megmaradás már Plótinosznál is hangsúlyt kap, lásd pl. *Enn.* V.2[11].2.: „Az, mert abból származik, mégsem az, mert Az úgy adta mindezt, hogy közben megmaradt önmagában.”

⁸ Plótinosz bár használja ezt a terminust más kontextusban és jelentésben, nem nevezi ezeket a valóságfokokat hiposztázisoknak. Az elnevezés tanítványától, Porphüriosztól ered.

⁹ BENE László Plótinosz: *Az örökkévalóság és az idő* (*Enn.* III.7[45], görögül: Περί αἰώνος καὶ χρόνου· οὗ ἢ ἀρχῆς· τὸν αἰῶνα καὶ τὸν χρόνον) című értekezés fordításához írt bevezetőjében a következőket írja: „[Plótinosz] Saját tézise az, hogy az idő a lélek élete (II, 43–45). A kontextusából kiragadva e meghatározás félreérthető, ezért két pontot mindenképp tisztáznunk kell. Először is, Plótinosz felfogásában a lélek nem teljes egészében temporális, hanem csak a diszkurzív gondolkodás és annál alacsonyabb működései azok, melyeknek következményeképp az érzékelhető világ rendje létrejön (II, 38 sk.; 12, 4–15). Az értelmes lelkeknek örökké sajátja a noétikus megértés időtlen működése, még ha ez nem is mindig tudatos (*Enn.* IV.8[6].8.). Másodsorban, az értekezésben Plótinosz a *Timaios* nyomán elsősorban a világlelékről beszél, ennek diszkurzív tevékenységébe helyezi az időt. Persze minden racionális lélek részese az időnek (13, 66 sk.), mely részt vesz az érzékelhető világ megelevenítésében és irányításában, de az idő elsődlegesen a világlelek szintjén jelenik meg.” A fordítás, bevezető és jegyzet az alábbi linken olvasható: okorportal.hu/wpcontent/uploads/2014/05/2010_2_bene.pdf

¹⁰ Lásd például *Enn.* VI.8[39].4.

¹¹ *Enn.* V.4[7].1.

¹² *Enn.* I.6[1].7–25.

só szintjén helyezkedik el, és messziről ugyan, de az Értelmen keresztül az Egy felé tekint, miként lehetséges, hogy a közvetett módon, Egységgel átítatott tapasztalati világban rosszról beszélhetünk?

Meghatározatlan valóság

A II,4[12]-es értekezésben Plótinosz megjegyzi, hogy bár elődei egyetértettek abban, hogy az úgynevezett anyag a dolgok megnyilvánulásának alapja (*hüpokeimenon*)¹³ vagy a formák befogadására szolgáló valóság,¹⁴ abban azonban már eltért a véleményük, hogy az anyag mi módon fogad be, és mi az, amit befogad. Miután részletesen ismerteti főként a platóni, az arisztotelészi és a sztoikus meghatározásokat az anyaggal kapcsolatban, saját állásfoglalása következik, melyből kiderül, hogy Plótinosz az alapul és befogadásra szolgáló valóság mellett egy másik anyagot is feltételez, amelynek mindig ugyanaz a formája, nincs mívé változnia, és mindent magába foglal: ez a szellemi, isteninek is nevezett anyag.¹⁵ A két anyag más-más módon részesül a formákból. A gondolkodó az ideákból indul ki, amelyekben lennie kell valami közösnek, ugyanakkor rendelkezniük kell sajátos vonásokkal is, ezek az ideák saját alakjai.¹⁶ „Ahol viszont alak van, ott kell lennie valami alakíthatónak is, amire a különbség vonatkozik. Létezik tehát az alakot magába fogadó, és az összes ideák alapjául szolgáló anyag is.”¹⁷

Plótinosz a szenzibilis világ teremtésével támasztja alá két-anyag elméletét. Kozmogóniája szerint a tapasztalható világ az intelligibilis szféra képére jött létre, a Lélek által, formából és anyagból áll, ezért mivel képmása a szelleminek, ott is kell lennie anyagnak. A tapasztalati világ részekre oszlik, e részek különválnak, ez pedig az anyagot feltételezi, hiszen Plótinosz szerint az anyag az, ami szét tud szakadni.¹⁸

Ugyanígy a szellemi világot, „ami sok létére mégis oszthatatlan”¹⁹ nem tarthatja más össze, mint az „anyag megannyi formája.”²⁰ Ezen elképzelés szerint Plótinosz anyagot feltételez az intelligibilis szférában, amit későbbi értekezéseiben teljesség-

¹³ Arisztotelész terminusa, lásd pl. ARISZTOTELÉSZ: *Fizika* I.9.192a

¹⁴ *Enn.* II,4[12],I., Platón *Timaios* című dialógusában a *kbórá*t nevezi meg minden keletkezés befogadjának. Ez a *kbóra*, a mindenség dajkája, alkalmas az ideák befogadására, egyfajta gyűjtőedény, amely „teret biztosít” az alkotáshoz, a démiurgosz, a mindenség atyja számára. A *kbóra* meghatározatlan, alakatlan, formátlan, tulajdonságok nélküli, befogadásra szolgáló alap. (Platón: *Timaios* 49B: „(...) minden keletkezésnek ő a befogadója, mintegy dajkája.”) Platón nem használja erre a befogadó dajkára a *hülé* kifejezést, kizárólag a *kbórá*t. A *hülé* kifejezést először Arisztotelész használja.

¹⁵ A szellemi anyag kifejezés szintén Arisztotelésznél jelenik meg először, *Metafizika* című művében (1036a), ám egészen más értelemben használja, mint Plótinosz. Arisztotelésznél a szellemi (elgondolható) anyag a testi szubsztanciák anyagára vonatkozik, Plótinosz a szellemi anyag kapcsán az örök és testetlen dolgok anyagáról beszél.

¹⁶ *Enn.* II.4[12].3.

¹⁷ *Enn.* II.4[12].4.

¹⁸ *Uo.*

¹⁹ *Enn.* II.4[12].4.

²⁰ *Uo.*

gel elutasít majd. Ezt az értelemmel felfogható szférát sokszínűnek gondolja el,²¹ mégis oszthatatlannak, és ami ezt összetartja, az csakis az anyag lehet.

Az anyag meghatározatlansága a következőképpen bizonyítható: „Hiszen, ha gondolatban elveszed tőle [...], a formákat [...], ami megmarad, az valami alakatlan és meghatározatlan [...]”²²

A két-anyag elmélet a II,4[12] értekezés további részében egyre homályosabbá válik. A már említett szellemi anyag „[...] ha magába fogadja az őt meghatározó formát, meghatározott, szellemi életet nyer, a másik anyag viszont, ha meghatározást nyer, ettől nem lesz elevenné, sem szellemivé [...]”²³ Nem csak a két „világ” anyaga más, de más az azokra vetülő forma is. A szenzibilis világ formája – ahogy maga a világ is – képmása az ottaninak, az a forma az eredeti. Plótinosz igazat ad a sztoikusoknak, amennyiben ezt a szellemi anyagot nevezik valóságnak, az intelligibilis szférában lévő anyag ugyanis – ahogy a szféra összetevői, maguk a hiposztázisok is – önállóan létező valóság.²⁴ A későbbiekben már a rosszal azonosított anyag teljességgel ki lesz zárva a hiposztázisok rendjéből, az anyag megítélése gyökeresen megváltozik, a szellemi anyagot Plótinosz kizárja rendszeréből.

A tapasztalható világ alapjául szolgáló valóság a szellemi anyag képmása. Ez a képmás-anyag az, ami a legnagyobb mértékben megtalálható világunkban, és hozzájárul annak testi természetéhez. „[...] léteznie kell valamilyen, a testi természet alapjául szolgáló (*büpokeimenon*), a testektől különböző valóságnak [...]”²⁵ Azon túl, hogy Plótinosz néhány ponton vitába száll a peripatetikus anyaggal kapcsolatos nézetekkel, számos álláspontot elfogad ezen értekezésben (is). Maga Arisztotelész is a fizikai anyag analógiájával²⁶ szemlélteti az anyag-forma-tant,²⁷ és Plótinosz a II,4[12]6-ban nagyon hasonló példát hoz: „Például az aranyserleget visszavezethetjük az alapanyagául szolgáló aranyra [...]”

Az anyag pejoratív értelme az értekezés elején még egyáltalán nem sejthető. Az eddigiek alapján az anyag egy szinte neutrális, szükséges szubsztrátum, alapul szolgáló valóság, mely megnyilvánulások fundamentuma. Nem rendelkezik testtel, sem nagysággal, sem semmiféle minőséggel.²⁸

²¹ *Emn.* II.4[12].4.

²² *Uo.*

²³ *Emn.* II.4[12].5.

²⁴ *Emn.* II.4[12].28.

²⁵ *Emn.* II.4[12].6.

²⁶ „[...] a bronzból szobor lett” in.: ARISZTOTELÉSZ: *Fizika* 190a21 in.: ARISZTOTELÉSZ: *A természet.* (Physica). Fordította: Bognár László, Budapest, L'Harmattan, 2010. 21. o.

²⁷ Arisztotelész, Parmenidész és az eleiaiak azon álláspontját, miszerint a természeti dolgok ellentétekből, ellentétpárokból származnak, kiegészítette egy további princípiummal, mely szükséges (az ellentétpárok mellett) a természeti dolgok keletkezéséhez, ez pedig az már említett „alapul szolgáló dolog” (*büpokeimenon*, latinul *szubsztrátum*), amely felveszi a formát (pl. az ellentétpár egyikét), és ez az alapul szolgáló dolog a természeti dolgok keletkezésékor nem más, mint az anyag (*büilé*) maga. Arisztotelész három, de valójában kettő princípiumot (1. alapul szolgáló dolog, 2. ellentétpár, ill. az ellentétpár egyik tagja) határoz meg, melyek a természeti dolgok keletkezéséhez szükségesek.

²⁸ *Emn.* II.4[12].9.

A következőkben a gondolkodó arra keresi a választ, miképpen lehet mégis megragadni ezt „a minden nélküli”²⁹ valóságot: „Csakis a meghatározatlansága által” – írja. „[az ember] Az anyagra vetülő formát éles megismeréssel, illetve érzékeléssel fogja fel, a formát hordozó, alaktalan anyagot homályossal”³⁰ – folytatja. A gondolkodó szerint a formát értelemmel ismerhetjük meg, az anyagot pedig a lélek ismeri meg, még hozzá homályosan, és „azonnal rávetítve a formát.”³¹ Az anyagot nem lehet érzékeinkkel tapasztalni, nem rendelkezik tulajdonságokkal (mint íz, szag, halmazállapot), éppen ezért kizárólag gondolkodással ragadhatjuk meg. Ez a gondolkodás azonban nem az értelmünk által történik, a megragadás eszközét Plótinosz üres gondolkodásnak nevezi.³²

Az anyag jellemzéséhez Plótinosz a II.4[12]-es értekezés utolsó passzusaiban kettő, addig nem használt fogalmat kapcsol: az egyik a hiány (*szterésisz*), a másik pedig a végtelen (*apeiron*).³³ Jogosan merülhet fel bennünk az a kérdés, hogy nem minőség-e önmagában a hiány vagy a végtelenség? Miként lehet minőségnélkülinek nevezni valamit, ami egyrészt hiány, másrészt végtelen is, tehát tulajdonságokkal bír? Plótinosz kevésbé kielégítő válasza erre a következő: „Ha az anyagot a minőségek hiánya jellemzi, hogy is ne volna ezáltal valamilyen? [...] a hiány sem nem minőség, és nem is valamilyen, hanem a minőség, és minden más távollétét jelenti [...]”³⁴

„[az anyagnak] a dolgokkal való viszonyában jelentkezik (sajátossága), nevezetesen abban, hogy egyszerűen csak más.”³⁵ A végtelenség (*apeiria*) és a meghatározatlanság (*aorisztoz*) pedig a gondolkodó szerint nem meghatározás: a végtelen (*apeiron*) „maga az anyag.”³⁶ A végtelen éppúgy kettős, mint az anyag tapasztalati és szellemi világbeli volta, a földi végtelent mint képmást kell elképzelnünk. A meghatározatlanság és a végtelen fogalma összeér a fejtegetés végére: „[...] minél kevésbé meghatározott (*hétton horiszthenti*) egy dolog, annál inkább mondható végtelennek.”³⁷

Nem szűnik-e meg a végtelenség és a hiány azáltal, hogy valami befogadja azt, ami addig hiányzott belőle? Plótinosz válasza erre az, hogy semmiképp, hiszen ami befogadásra vár, nem rendelkezik a befogadniival, hiányt szenved belőle, ugyanakkor mivel az anyag nem mennyiség szerint végtelen,³⁸ mindenfajta befogadás csak „beteljesíti” azt, ami ő maga.³⁹

²⁹ Úgy érte, hogy nincs neki semmije, a meghatározatlanságon kívül.

³⁰ *Enn.* II.4[12].9.

³¹ *Enn.* II.4[12].10.

³² *Enn.* II.4[12].12.

³³ Továbbá a végtelenség, *apeiria*, melyet a gondolkodó mintegy szinonimaként a végtelenre (*apeiron*) felváltva használ.

³⁴ *Enn.* II.4[12].12.

³⁵ *Uo.*

³⁶ *Enn.* II.4[12].13.

³⁷ *Enn.* II.4[12].15.

³⁸ *Enn.* II.4[12].15.

³⁹ Ezt talán úgy kell értenünk, hogy egyrészt a befogadás által nem szűnik meg az anyag végtelensége, hiszen ez a végtelenség nem mennyiséget fejez ki e kontextusban, másrészt az anyag befogadó, ahogy az korábban kifejtésre került, ezért a befogadást talán nevezhetjük az anyag egyik elsődleges jellemzőjeként.

Egészen az értekezés végéig nem találkozhatunk a rossz és az anyag azonosításával. Az értekezés utolsó néhány mondatában azonban a gondolkodó behozza a rosszat, mint lehetséges tulajdonságot, amelyet azért mondhatunk el az anyagról, mert szüksége van a jóra, és mivel nem rendelkezik vele: ezért rossz.

Az anyagot Plótinosz tehát a következőkkel jellemzi: 1. a dolgok megnyilvánulásának alapja, 2. a formák befogadásához szolgáló valóság, 3. alakatlan és meghatározatlan. Továbbá megkülönbözteti a szellemi és a tapasztalati világ anyagát, s az előbbit a létezők közé sorolja, utóbbit nem létezőnek nevezi, hanem valami másnak. Az itteni (a tapasztalati világhoz tartozó) anyag továbbá végtelen, azonos a hiánnyal, és ez a hiány nem szűnik meg, ha befogadásra kerül az, ami hiányzik belőle.⁴⁰ Ami összefoglalja az anyag karakterisztikáját és talán érthetőbbé teszi számunkra azt az állítást, amelyet Plótinosz majd a *Mi a rossz és honnan ered?* című értekezésben is kifejt és megerősít, az a következő:

Aminek viszont semmije sincs, hanem teljes szegénységben van, pontosabban maga a szegénység, az szükségképpen rossz. Hiszen nem a gazdagság vagy a hatalom hiányát jelenti, hanem a belátás, az erény, a szépség, az erő, az alak, a forma, a minőség hiányát. Hogy ne volna hát formátlan, hogy ne volna egészen csúf, hogy ne volna egészen rossz? Az ottani anyag létező, mert ami előtte van, túl van a létezőn; az itteni anyag viszont a létező után következik, így hát ő maga nem létező, hanem valami más [...].⁴¹

Már e korai értekezésben is megjelenni látszik az anyag problematikájával kapcsolatos talán legjelentősebb probléma: amennyiben a tapasztalati világot (ahogy korábban kifejtettem) a Lélek hozza létre, amelynek magasabb komponense közvetlenül az Értelmet, közvetett módon pedig az Egyet szemléli (közvetetten tehát az Egység, a Jóság mindenben fellelhető), hogy lehet, hogy a rossz mégis létezik? A megoldást talán az I.8[51]-as értekezés kínálja.

Plótinosznak erről a problémáról más értekezéseiben alkotott álláspontja kevésbé egyezik meg az imént elemzettekkel. A IV.3[27]. *A lélekkel kapcsolatos kérdésekről* I-ben Plótinosz az anyag létrehozását a Léleknek tulajdonítja, méghozzá a Lélek értelem nélküli fajtájának,⁴² ami a legmesszebb esett a Jótól. Az emanáció és a metafizikai fokok kibontakozása az, ami az anyag keletkezéséhez vezet, és ez szükség-szerű és alapjában véve jó.⁴³ Rist értelmezése a létrehozáson túl a Lélekben egy ab ovo anyagot feltételez. E szerint valahogy úgy kell elképzelnünk az anyag Lélekben való eleve „benne létét,” ahogy például az Értelem megtalálható a Lélekben.⁴⁴

⁴⁰ *Enn.* II.4[12].16.

⁴¹ *Enn.* II.4[12].16.

⁴² *Enn.* IV.3[27].5.

⁴³ *Enn.* VI.8[39].6.

⁴⁴ RIST, JOHN M.: „Plotinus and Augustine on Evil”: Plotino ed il Neoplatonismo in Oriente e in Occidente. Róma, Accademia Nazionale dei Lincei. 1975. 497.

A III.9[13]-ban Plótinosz az anyag létrehozását a Lélek egy sajátos törekvéséből eredezteti, mellyel elkülönül az értelemmel felfogható dolgok egységétől, megteremtve képmását: a meghatározatlan anyagot. Pontosabban, a létrehozás az egyéni lelkek által történik, amikor is önmaguk felé fordulnak.⁴⁵

Mi a rossz és honnan ered?

A rosszat az I.8[51]-es értekezésben Plótinosz először a létezők egyik nemébe⁴⁶ sorolja, mely a legmesszebb esett a Jótól. Természetének megismeréséhez abból a gondolatból indul ki, amely szerint az ellentétes dolgokra egyazon tudás vonatkozik.⁴⁷ „[...] a rossz pedig nem egyéb, mint a Jó ellentéte [...]”⁴⁸

Azáltal, hogy megismerjük a Jót, ismeretet szerzünk egyúttal a rosszról is.⁴⁹ Azonban a legfőbb Jó a testi világ számára megismerhetetlen, így úgy tudunk csak beszélni a rosszról, mint az Egy antonimájáról. „Meg kell vizsgálnunk, milyen értelemben ellentéte a jó a rossznak. Talán úgy, hogy a Jó a kezdet, a rossz pedig a vég, a Jó a forma, a rossz pedig a forma hiányát jelenti.”⁵⁰

Az értekezés szerint az intelligibilis szférában nincs helye a rossznak, ugyanis minden itt található vagy maga a Jó, vagy részesül Őbelőle, tehát a rosszat a nem-létezők rendjében kell keresnünk. A nem-létező ebben a kontextusban nem arra utal, hogy a rossz egyáltalán nincs, hanem: „[...] hogyha a nem-létezőről szólunk – úgy látszik –, nem olyat fejezünk ki vele, ami a létezővel ellentétes, hanem csak olyat, ami különböző tőle.”⁵¹

A rossz:⁵² hiány⁵³ (*szterészisz*), sohasem megállapodott, mindennek kiszolgáltatót, a teljes szegénység. Ezek nem velejárói a rossznak, hanem a lényege (*úsziá*), ugyanakkor a rosszból való részesedés által semmi nem válik magává a rosszá. Plótinosz azt a nem-létezőt keresi ez értekezésben, amely úgy jelenik meg a dolgokban, hogy közben nem valóságos létező.⁵⁴

„Amiképpen létezik mérték a mérték által meghatározott dologtól függetlenül, ugyanúgy létezik mértéktelenség a mértéktelen dologtól függetlenül.”⁵⁵ Az I.8[51].3.

⁴⁵ *Enn.* III.9[13].3.

⁴⁶ *Enn.* I.8[51].1.

⁴⁷ *Enn.* I.1[53].1.Vö. PLATÓN: *Phaidón* ill. ARISZTOTELÉSZ: *Metafizika* IV.2, 1004.

⁴⁸ *Enn.* I.8[51].1.

⁴⁹ PLATÓN: *Phaidón* 97B.: „[...] az ellentétes dolgokra egyazon tudás vonatkozik.” (Fordította: Kerényi Grácia)

⁵⁰ *Enn.* I.8[51].1.

⁵¹ PLATÓN: *A szofista* 257B

⁵² Plótinosz többször hangsúlyozza, hogy a rossznak nincsenek tulajdonságai, hiszen minden hiányzik belőle, ha pedig lenne tulajdonsága, valamilyennek mondhatnánk, de épp mindennek a hiányaként beszélhetünk csak róla, akárcsak az anyagról az *Enn.* II.4[12]-ben.

⁵³ *Enn.* I.8[51].3.

⁵⁴ *Uo.*

⁵⁵ *Uo.*

végére eljut ahhoz a konklúzióhoz, amely megalapozza a továbbiakat, miszerint, ha létezik önmagában való mértéktelenség, meghatározatlanság (*aorisztoσ*), ezek a rossz természetét jellemzik. A rossz ugyanis nem más, mint az alak (*morbé*), a forma (*eidos*), a mérték (*metron*) hiánya, a meghatározatlanság alapjául szolgáló valóság⁵⁶ (*hūpokeimené úszia*), amely maga az anyag. Az anyag, ha formát kap, testté lesz, a forma az anyagban nyilvánul meg, mely minőség és alak: az anyag tehát ehhez a megnyilvánuláshoz szolgál alapul.

Ezt követően Plótinosz a fejtegetés további tárgyaként a testi természetet (*szómatón phūszisz*) jelöli meg, mely részesedik az anyagból, de e részesedés miatt csak másodlagosan rossz. Ez a másodlagos rossz akadályozza az emberi lelket abban, hogy saját tevékenységét folytassa. Ez a tevékenység az Értelem felé fordulás, amely végső soron az Egy felé kívánczik.⁵⁷ A Lélek tevékenységére, továbbá az emberi cél elérésének módjára e kutatás alkalmával csak érintőlegesen térek ki, azt azonban fontos megemlíteni, hogy ami eltérítheti lelkünket a végső célt elérésétől, az Plótinosz szerint az anyagnak köszönhető: „Amiképp tehát az erénytől továbbemelkedve találhatunk rá a szépségre és a jóra, ugyanígy a hitványságtól alászállva találhatunk rá magára a rosszra, ha egyszer a hitványságból kiindulva kutatjuk.”⁵⁸

E fejtegetést követően Plótinosz a rossz helyét keresi, újra kizárja az intelligibilis szférából, visszatér az ellentétek kérdésére, s tovább vizsgálja a Jó és a rossz természetbeni különbségét, a rossz létezésének szükségszerűségét:

Ez a mindenség ugyanis szükségképpen ellentétekből áll össze. Ez pedig nem lehetne így, ha nem volna anyag. Mivel pedig szükségszerű, hogy létezzék az, ami az Első után következik, szükségszerű, hogy létezzék a legutolsó is. Ez pedig az anyag, amelyben már semmi sincsen Őbelőle. Ezért szükségszerű, hogy létezzék a rossz.⁵⁹

Jól láthatjuk, hogy ez az érvelés sűrű, nagyon tömörített, és kevésbé átlátható. Ezt a problémát szeretné feloldani O'Meara⁶⁰ *The Metaphysics of Evil in Plotinus: Problems and Solutions* című tanulmányában. A szerző egy premissza- és axióma-sorral megoldást javasol Plótinosz rosszat vizsgáló metafizikájának ellentmondásos pontjaira. A premisszasort O'Meara Plótinosz kijelentéseiből állította össze a következőképpen:

1. A Jó létezik
2. Bármilyen jó, szükségszerűen létrehoz
3. Bármilyen jóként létrehoz, valami olyat hoz létre, ami nála kevésbé jó

⁵⁶ *Enn.* I.8[51].3.

⁵⁷ *Enn.* VI.8[39].4.: „Mert örökké megmarad benne valami, ami, bármi történjék is, egy kicsit mindig kiemelkedik ebből a világból.”

⁵⁸ *Enn.* I.8[51].13.

⁵⁹ *Enn.* I.8[51].13.

⁶⁰ Dominic O'MEARA: *The Metaphysics of Evil in Plotinus: Problems and Solutions*, in: M. Dixsaut, J. Dillon: *Agonistes, Essays in Honour of Denis O'Brien*. Routledge, Aldershot, 2005. 178–185.

4. A Jó, (a) mint jó szükségszerűen létrehoz
5. A terméke (b) kevésbé jó, mint ő
6. (b) mint a jó (-nak a terméke) létrehoz valami másikat (2. pont)
7. A terméke (c) kevésbé jó nála
8. A sorozat (a, b, c, stb.) rendelkezik egy utolsó taggal: az anyag
9. A sorozat utolsó tagja egyáltalán nem rendelkezik jósággal (rossz a konklúzió! csak annyit lehet állítani, hogy a legkevésbé rendelkezik jósággal.) Inentől rossz az egész.
10. Így az anyag Rossz
11. Így a rossz szükségszerűen létezik

O'Meara szerint Plótinosz ezen álláspontja azért ennyire vitatott, mert az utókor ezt a fajta paradoxitást képtelen elfogadni és inkább elutasítja.⁶¹ Az első három állítás Plótinosz metafizikájának alapvetése, továbbá a 8. és 9. pontig nem kimondottan érzékelhetjük az önellentmondást. Viszont O'Meara úgy véli, ha a két lépés közül bármelyik nem megléphető, akkor Plótinosz érvelése amellet, hogy ha létezik az abszolút jó, akkor szükséges az abszolút rossz létezése, nem sikeres.⁶² A 8. lépés nem teszi egyértelművé, hogy miért kell a jóból származó termékeknek végesnek lenniük, továbbá azt sem, hogy miért kell, hogy legyen a sorozatnak egy utolsó tagja. A 9. lépés pedig azt a kérdés implikálja, hogy miért kell, hogy az utolsó tag olyan legyen, amelyből teljesen hiányzik a jó.

Az O'Meara által felvetettekre a következőképp reflektálnék: Plótinosz szerint azért szükségszerű, hogy létezzék utolsó, mert szükségszerű az is, hogy létezzék az Első után következő. A mindenség ugyanakkor szükségképp ellentétekből áll össze,⁶³ tehát az Első után következő létező szükségszerűsége miatt létező utolsó, nem az ellentét szükségszerűsége miatt létezik-e? Pontosabban azért, mert ha a világ ellentétekből áll össze, kell, hogy legyen Első után következő létező, és annak az ellentéte, az a létező, amelyből már nem következik semmi. Ha tehát szükségszerű, hogy az Első után következő létezzék, és természete szerint további létrehozást folytat, s létrehozottai szintén létrehozhatnak, akkor kizárólag az ellentét létezése miatt szükségszerű, hogy legyen egy olyan „tag,” – ennek ellentéte –, amely már nem hoz létre semmit, és a létrehozás ellentétének szükségszerűsége miatt válik utolsó taggá.⁶⁴ Ezzel a taggal a létrehozás folyamata nem ér véget egyetemesen, csupán azt eredményezi, hogy létezik valami, ami nem képes a létrehozásra, pusztán amiat, mert kell, hogy legyen a létrehozásnak is ellentéte, ez pedig az anyag Plótinosz szerint. A szükségszerűség tulajdonképpen ebben a kontextusban úgy értelmezhető, hogy az ellentét miatt szükségszerű mindez. Ha pedig az szükségszerű, hogy a létrehozás által valamiből következik (folytatólagosan) valami, akkor a következő is szükségszerű. Az utolsó tag szükségszerűsége tehát csak akkor lehetséges, ha

⁶¹ O'MEARA 2005, 180.

⁶² *Uo.*

⁶³ *Enn.* 1.8[51].13.

⁶⁴ Amennyiben a létrehozásra képtelenség egyenlő az „utolsósággal”.

az szükségszerű, hogy mindennek létezzen ellentéte. Ezt ugyan kimondja Plótinosz, azonban azzal az (úgy vélem) elbizonytalanító kijelentéssel, hogy „az Első után következő létező szükségszerűsége miatt szükségszerű az is, hogy létezzen egy utolsó,” nagy felületet hagy a támadásra.

Hiposztázis-tanából azt láthatjuk, hogy a Lélek azon részével, amely nem az Értelem, hanem az anyagi világ felé tekint, az intelligibilis szféra lefelé bezárul, s „kezdődik” a szenzibilis világ. Ez az utolsó – lélekszféra – létrehozza az anyagot.⁶⁵ Jóllehet Plótinosz azért mondja az anyagot utolsónak – e kontextus esetében a sor utolsó tagjának – mert az utolsó intelligibilis „szereplő” alkotta meg. Ugyanakkor nem e lélek rész maga véges, csupán vele ér véget az intelligibilis világ az Egytől lefelé haladva. A Jótól való dolgok sorozata tehát véges, mert véges a létrehozó princípiumok sorozata is. Arra a kérdésre, hogy miért véges ez a sorozat, O’Meara a következő választ adja:

Azért kell, hogy legyen egy utolsó tagja a sorozatnak (8. lépés), mert kell, hogy legyen egy második tagja a sorozatnak (fentebb, 4. lépés). Annak a megértésének a kulcsa tehát, hogy miért kell az intelligibilis valóságok sorozatának (és ezért a Jó termékeinek teljes sorozatának) végesnek lennie, abban a tényben keresendő, hogy egy második elem létrejön az elsőből, a Jóból.⁶⁶

O’Meara szerint az Egyből származó első hiposztázis, az Értelem, a Jó végtelen erejének egy meghatározott kifejezése.⁶⁷ A Jó végtelen ereje, ahogy „továbbbítódik” és kifejeződik az Értelemben: máris véges lesz, és ez a végesség csökkenő kifejeződések véges sorozatát is jelenti. Az intelligibilis szféra utolsó kifejeződése természete szerint létrehoz valamit, de ebből a valamiből hiányzik a létrehozó erő.⁶⁸

Véleményem szerint ezen értelmezés alapján ismét ellentmondásokra következtethetünk: azáltal, hogy fogyatkozni kezd az Egy végtelensége az Egy után következő hiposztázisokban, a „végére” el is fogy (tehát az Egység valamely attribútuma lefelé haladva véges lenne?). Továbbá az intelligibilis szféra utolsó kifejeződése egy olyan valamit hoz létre, amely véges, létrehozásra képtelen, s mindezek alapján ez azért történik, mert mire ennek a valaminek a teremtéséhez érünk, elfogynak az imént említett „hozzávalók.”

Miképpen működik az anyag, hol és hogyan lehet elképzelni?

Az anyag: a forma hiánya, uralja és elpusztítja a benne megjelenő formát. A gondolkodó újra és újra visszatér kifejtésében a platonikus erénytanban megjelölt etikai célhoz, a lélek felemelkedéséhez, ennek útjához és követelményeihez. A hitvány-

⁶⁵ *Emm.* III.9[13].

⁶⁶ O’MEARA 2005, 182.

⁶⁷ *Uo.*

⁶⁸ *Uo.*

ságot, az erény ellentétét mint csak másodlagos rosszat a hiányban/hiányosságban ismerhetjük meg, vagyis abban, hogy: „[...] ennyi és ennyi hiányzik belőle ahhoz, hogy jó legyen.”⁶⁹ Ennek tükrében magát a rosszat is megismerhetnénk csupán abból, hogy mennyi jó hiányzik belőle, azonban olyan messze esik tőlünk az Egy, hogy szinte teljes képtelenség ellentmondásmentesen jellemezni. Hogyan létezhet minden, ami van, az Egy által, ha Őt magát mégsem írhatjuk le úgy, mint létezőt? És hogyan beszéljünk arról, ami a legmesszebb esik tőle? Önmagunkban az alaktalanságot (*amorphia*) megragadva, „elhagyva mindent, ami forma”⁷⁰ szemlélhetjük az anyagot. Ami erre képes, az az értelem, de nem közvetlenül az első kiáradás, hanem az emberi lélek azon része, amely az értelem felé is fordul, amely szellemi:⁷¹

Ugyanígy tesz tehát a szellem is: önmagán belül hagyva önnön fényét, mintegy kilép abból, ami nem tartozik őrá, nem viszi magával önnön fényét, és így olyan állapotba kerül, amely éppen ellentétes a saját természetével, mert csak így lát-hatja meg önnön természetének ellentétét.⁷²

Ha abból indulunk ki, hogy az anyag ellentétes természetű minden formával, csak akképpen ragadhatjuk meg, hogy ez a természet – az anyag természete –: hiány, és „[...] a formától megfosztott dologban van a léte [...]”⁷³

Az erény ellentététől, a hitványságtól alászállva találhatunk rá a rosszra. Márpedig a hitványságot, ahogy az erényeket is, az emberi lélek birtokolja. „[...] ha a lélek teljesen elmerül a teljes hitványságban, az azt jelenti, hogy már nem egyszerűen hitványság van benne, hanem természetét másik, rosszabb természettel cserélte fel.”⁷⁴

Az V,1[10]. értekezésben is olvasható a lelkek bukásának egy körülírása: „Vajon mi okozta, hogy a lelkek megfélekedtek Istenatyjukról? [...] A vakmerőség jelentette számukra a rossz kezdetét, a keletkezés, és az első másság [...]”⁷⁵ A keletkezés, ahogy a fentiekben kifejtésre került, elsősorban a Lélek művelete, de az anyag is alapvető feltétele. Az emberi cél elérésének módja az erények birtoklása, az ember lelke általi törekvése az Egy felé, végső soron pedig a visszatérése az Egybe. Mindez ellentéte: a lélek bukása, az Egytől való végleges elfordulás, az erények elhagyása, a morális rossz. A morális rossz egyik feltétele⁷⁶ az anyagban való elmerülés, a „megfélekedzés.”⁷⁷ Plótinosz úgy véli, az anyag egyrészt azonos a rosszal, másrészt a Lélekből származik, azonban azt továbbra sem válaszolja meg, hogy ha minden

⁶⁹ *Enn.* 1.8[51].7.

⁷⁰ *Uo.*

⁷¹ A *núszt* a Horváth-Perczel-féle fordításból Szellemként ismerjük.

⁷² *Enn.* 1.8[51].9.

⁷³ *Enn.* 1.8[51].9.

⁷⁴ *Enn.* 1.8[51].13. továbbá 1.8[51].14. Vö. PLATÓN: *Phaidrosz* 79C7-8.

⁷⁵ *Enn.* V.1[10].1.

⁷⁶ O'BRIEN: „Plotinus on Matter and Evil”, in Lloyd P. Gerson, szerk., *The Cambridge Companion to Plotinus*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 185–187.

⁷⁷ *Uo.*

dologban benne rejlik az Egység, és minden végső soron az Egytől való, miképpen lehet, hogy mégis létezik a rossz?

Rezümé

Az újplatonikus filozófus, Plótinosz (204–270/71) Enneászok című művének I,8[53]. értekezésében megfogalmazott álláspontjának alapján, az anyag (ἡ ὕλη) és a rossz (τὸ κακόν) egy és ugyanaz. Írásom első felében Plótinosz két értekezésére, a II,4[12]-re (Az anyagról) és az I,8[53]-ra (Mi a rossz és honnan ered) fókuszálva igyekszem bemutatni Plótinosznak a rosszról és az anyagról, valamint ezek azonosításáról alkotott álláspontját. Tanulmányom második felében az említett mű és szöveghelyek ellentmondásaira koncentrálok, kiegészítve ezt a Dominic O’Meara The Metaphysics of Evil in Plotinus: Problems and Solutions című tanulmányában megjelenő számozott premissza- és axiómasor elemzésével. Írásában O’Meara megoldást javasol Plótinosz rosszat vizsgáló metafizikájának ellentmondásos részeire, az axiómasor azonban több helyen épp olyan ellentmondásosnak és következtetlennek tűnik, mint az írás által vizsgált szöveghelyek. Kutatásom célja, hogy a sor labilis elemeire rávilágítva tisztább képet mutathassak be Plótinosz rosszat és anyagot vizsgáló metafizikájáról.

Kulcsszavak

metafizika, újplatonizmus, hiposztázis, Plótinosz

Abstract

The Problem of Matter in Plotinus’s Philosophy

According to the position of the Neoplatonic philosopher Plotinus (204–270/71) in Enneads I, 8 [53], matter (ἡ ὕλη) and evil (τὸ κακόν) are one and the same. In the first half of my paper, I try to present the views of the philosopher about evil, matter, and their identification focusing on two dissertations, II, 4 [12] and I, 8 [53]. In the second half of my paper, I focus on the contradictions of these works and passages, supplemented by an analysis of a numbered series of premises in Dominic O’Meara’s study, “The Metaphysics of Evil in Plotinus: Problems and Solutions”. O’Meara proposes a solution to the contradictory parts of Plotinus’ metaphysics of evil, but the series of premises seems just as contradictory and inconsistent in several places as the passages in the text. My aim is to shed light on the faltering elements of the series to present a clearer picture of Plotinus’s metaphysics of evil and matter.

Keywords

metaphysics, neo-Platonism, hypostasis, Plotinus